

ОСАДЧИЙ Є.М.

**СУМСЬКА ФОРТЕЦЯ СЕРЕДИНИ XVII-XVIII ст.
(пам'яткознавчий аспект)**

Стаття присвячена проблемам комплексного вивчення залишків Сумської фортеці середини XVII-XVIII ст.

Старожитності козацького періоду порубіжжя Московської і Литовсько-Руської держав та Речі Посполитої XVII ст. є цінним джерелом для вивчення процесу заселення північно-східного регіону Лівобережжя Дніпра.

Важливу роль у масовому заселенні цього краю у литовсько-польський період відігравали фортеці - опорні пункти переселенців. Останні несли із собою не тільки звичаї, предмети матеріальної культури, а й фортифікаційні та інші традиції. Тому актуальним є вивчення фортець даного регіону саме в контексті пам'яткознавства. Пам'ятки фортифікаційної справи козацького часу є чи не єдиним джерелом, яке дозволяє пов'язати дані писемних джерел з матеріальною культурою. Комплексне вивчення фортець козацької доби південної Сіверщини, а згодом північного заходу Слобожанщини дозволило розширити дані про фортифікаційні прийоми та традиції козаків та Московської держави.

Метою даної роботи є публікація матеріалів дослідження залишків укріплень Сумської фортеці середини XVII-XVIII ст., аналіз археологічних джерел та поєднання їх з писемними повідомленнями та картографічними матеріалами середини XVII ст. В якості допоміжних джерел використані дані вивчення палеорельєфу місцевості та нумізматичних джерел. У вивченні історичних процесів в контексті пам'яткознавства залучаються дані археології, джерелознавства, етнографії, історії, військової справи, картографії. Вивчення пам'ятки як наукового джерела дозволяє застосовувати інформацію, накопичену у різних сферах науки, акумулює її, результатом чого є отримання об'єктивних даних щодо процесів, які відбувалися в даному регіоні у XVII ст.

Історія вивчення Сумської фортеці налічує вже близько 100 років. Вперше городище у фаховій археологічній літературі згадується у кінці XIX ст. В.Г.Ляскоронський наводить дані про залишки укріплень в урочищі "Козацький Вал" [11, с.54]. Однак не було укладено топографічного плану пам'ятки. Як потужна фортеця Суми згадуються у працях видатних істориків початку XX ст. Досліджується передусім історія міста, вивчаються в основному документи, пов'язані з заснуванням міста [3, с.227-229]. На даний момент відомі кілька описів міста та два плани 1768 та 1786 р., які зафіксували динаміку розвитку міста [4, с.259]. Вивченням історії фортифікації Сумської фортеці займалися Я.Г.Іванюк та В.В.Вечерський. Археологічні дослідження та спостереження під час земляних робіт проводив В.В.Приймак.

У 1999 та 2002 р. відбулася реконструкція вулиць Соборна та Воскресенська. Під час робіт проводилися спостереження, в яких брав участь автор [2, с.73]. Крім того, в останні роки в центрі Сум відбувається будівництво на окремих ділянках, де також проводилося спостереження. В роботі використано дані, отримані автором у співпраці з В.В.Приймаком під час реконструкції центральної частини міста. Це дозволило отримати нові дані про устрій та фортифікаційні елементи Сумської фортеці. Картографічні роботи проводилися автором з метою уточнення меж фортеці та її окремих елементів.

У першій половині XVII ст. територія середньої течії Псла та Ворскли залишалася практично незаселеною. Стаціонарні сільські поселення на цій території не засновувалися через складну військово-політичну ситуацію. Багаторічні набіги татар, які саме цією територією проходили до густонаселених районів Московської держави, постійні прикордонні конфлікти з Річчю Посполитою привели до того, що номінально землі належали Московському князівству, а фактично були йому невідконтрольні. З початку XVII ст. землі майбутньої Слобожанщини освоюються численними ватагами селітроварів, в основному з Речі Посполитої. Проте видобування селітри та інші промисли були сезонними і не могли сприяти заселенню регіону [7, с.9-19].

Ситуація докорінно змінюється після початку Визвольної війни Богдана Хмельницького. Ряд тяжких поразок та багаторічні воєнні дії на території України змушують козаків шукати інші місця для проживання. Таким місцем і стала південно-західна околиця Московського царства.

Московські воєводи були вкрай зацікавлені в залюдненні краю, однак не допускали стихійного переселення з території сусідньої держави. Процес переселення, на перший погляд простий, був під постійним контролем прикордонних воєвод, які постійно інформували Московський уряд про хід колонізації. На Україні, охопленій війною, також ідея переселення стала відігравати значну роль. До цього козаків підштовхували кілька чинників: релігійний, військовий та політичний. Для організації процесу переселення серед козаків обирався керівник - осадчий, якому було доручено очолювати ватагу протягом всього часу переселення. Осадчих часто обирали з представників козацької старшини. Саме козацька старшина, маючи досвід організації військових походів, найбільше підходила на роль ватажка переселенців. До обов'язків осадчого входило формування ватаги, планування маршруту та зносини з московськими воєводами [10, с.167-173].

У 1655 р. на територію Середнього Псла прибула ватага козаків з селища Ставище, що на Київщині, на чолі з полковником Герасимом Кондратьєвим. В історичній літературі зустрічаються дати 1652, 1653 та 1658 рр. Для з'ясування часу виникнення фортеці слід проаналізувати писемні джерела, пов'язані з виникненням м.Суми. Про це та обставини заснування міста та будівництва фортеці свідчать три документи, складені саме в середині XVII ст.

Перший документ - грамота ватаги козаків, які просять московський уряд осадити Заводницьке городище, яке знаходиться між Кам'яним та Суминим городищем. Датована ця грамота 1654 р. [15, с.94]. Аналізуючи текст грамоти, можна стверджувати, що на 1654 р. територія майбутнього міста Суми була незаселеною. У документах XVII ст. чітко розрізняються старі укріплення без населеного пункту - городище та заселене містечко - городок та острог.

Другий документ - лист осадчого м.Суми отамана Г.Кондратьєва, який просить дозволу оселитися на території Суминого городища на Пслі. Датований цей документ 1655 р., що не протирічить першому документу [4, с.249].

Третій документ - лист воєводи А.Арсеньєва, який доповідає про виконання робіт з будівництва нової фортеці. Датовано цей документ 1658 роком [17, с.311]. Таким чином, найбільш вірогідною датою заснування міста можна вважати 1655 р., хоча не слід ігнорувати інших версій.

У багатьох документах середини XVII ст. Герасим Кондратьєв поряд із званням козацького полковника іменується осадчим, тобто людиною, під чийм керівництвом і відбулося переселення. З дозволу белгородського воєводи козаки оселяються на старому

Берлицькому або Суминому городищі. Тут зводиться перше укріплення - фортеця за козацькою фортифікаційною традицією. Будівництво проходить під керівництвом Герасима Кондратьєва і за рік фортеця була готова [4, с.249]. В основі реконструкції першої фортеці лежить вивчення сучасного рельєфу, виявлення знівельованих ділянок і відтворення палеорельєфу на цій основі.

Залишки фортеці розташовані в центрі м.Суми, на території вулиць Соборна, Воскресенська, провулків 9 травня та Терезова, в урочищі "Козацький Вал". Фортеця займала довгий мис, утворений долинами річок Псел, Сумка, Стрілка довжиною понад 300 м. Мис має витягнуту підтрапецієподібну форму, поверхня рівна, стрілка мису із значним ухилом в бік р.Сумка. Висота над заплавою становить 10 м.

В районі перехрестя вулиці Воскресенської та провулку Терезова виявлені залишки рову, який поступово переходив у яр.Рів, у перетині коритоподібний, простежувався в материкку шириною 20 та глибиною 2 м. Майже навпроти, на східній частині мису простежений ще один яр.Поверхня мису до заснування міста була слабо горбистою, мала незначне пониження до країв. Підвищення зафіксоване у північній частині. Слід зазначити, що стрілка мису відділена від плато значним перепадом висоти (до 4 м). Залишки неглибокого яру виявлені в місці, де у XVII ст. р.Псел зливався з р.Сумка [9, с.77-79].

Слід зазначити, що описів першої Сумської фортеці не збереглося, тому реконструкція проводиться на основі аналізу палеорельєфу та залишків оборонних споруд. Перш за все, це виявлення рову, не позначеного на жодному з планів міста. Він з'єднує два яри, відрізаючи таким чином мис у найвужчому місці. Крім того з південного боку виявлені залишки нижньої частини земляного ронделя. Залишки такого ж ронделя виявлені під час будівництва зі східного боку. Два інших ронделі ймовірно були зруйновані в результаті пізнішого будівництва. З'єднавши три точки на плані, отримуємо графічне відтворення плану фортеці. Вона була майже квадратною розмірами 200 м на 250 м. Згідно з вимогами фортифікації фортеця була захищена валами із дубовими стінами, залишки яких у вигляді колод були виявлені у 2002 р. По кутах фортеці були розташовані дерево-земляні ронделі, де знаходились кутові башти.

Перша фортеця на території сучасних Сум була побудована отаманом Герасимом Кондратьєвим у 1655 р. Проте укріплення були примітивними і скоріш її можна вважати місцем тимчасового захисту, аніж повноцінною фортецею. Відірвані від місця постійного проживання та ремісничих центрів, переселенці при будівництві укріплень змушені були користуватися обмеженою кількістю інструментів. Тому оборонна спроможність таких поселень була дуже низькою. У зв'язку з цим до стратегічно важливих поселень прибувають воєводи з гарнізоном стрільців. За їх підтримки будуються сучасні укріплення, розширяється територія фортець.

Для керівництва будівництвом нової фортеці до Сум прибуває воєвода Арсеньєв, який починає перебудову укріплень. Був засипаний напільний рів старої фортеці, причому в засипці використовувалися колоди, покладені в три шари та пересипані чорноземом. Колоди мали оброблену поверхню та скоріш за все були залишками стіни. Розширення фортеці проходило у південно-західному напрямі - перенесення напільних укріплень на 100 м та укріплення посаду, який був обнесений стіною. Крім того, було проведено підсіпку ґрунту на стрілці мису та включення її до складу фортеці. У 1658 р. воєвода доповідає до Москви про закінчення будівництва нової фортеці.

Залишки цих укріплень було досліджено при реконструкції будинку "Старих різниць" по вулиці Кооперативній. В результаті будівельних робіт було знято близько 150 м берегового схилу. Це дало змогу дослідити значний відрізок фортечного муру.

Потужність культурного шару тут коливається від 2,5 до 3,5 м. Він складається з багатьох прошарків, які утворилися за останні 355 р. Проте найбільш інформативними є найнижчі - шар похованого чорнозему потужністю до 0,6 м і насичений органікою та деревним тліном потужністю до 0,2 м. На всій дослідженій ділянці зафіксовані залишки дубових стовпів діаметром 0,5-0,6 м. Вони збереглися на висоту до 1 м та заглиблені в материк. Практично посередині дослідженої ділянки культурного шару по вул.Кооперативна зафіксований котлован споруди, що перерізає шар чорнозему та заглибленої в материк. Ширина котловану становить 6 м, глибина понад 5 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення котловану складається з будівельного сміття у верхній частині та чорнозему у нижній. У нижній частині заповнення по краю виявлені залишки дерев'яного зрубу. Діаметр колод становить 0,15-0,2 м. Дно споруди не виявлене, заповнення простежується нижче рівня будівельного майданчика. По краях споруди зафіксовані дерев'яні стовпи. Не виключено, що це залишки "тайника" - башти, в якій було влаштовано колодязь. У своїй грамоті воєвода Арсенєв зазначав, що збудував фортецю, де є тайник, і вода в ньому добра. [4, с.249].

Зважаючи на розташування стовпів по краю берегового схилу та їх кількість, можна говорити про те, що ми маємо справу з залишками фортечного муру, точніше з її внутрішньою частиною. Зовнішня була знищена при будівництві різниці в кін. ХІХ ст. Стіна була побудована з дубових колод, які були заглиблені в материк, а простір між ними був заповнений ґрунтом. Такий тип устрою фортечного муру відомий за письмовими джерелами та археологічними даними дослідження фортець Белгородської оборонної смуги [18, с.106-110].

Крім археологічних досліджень було проведено роботи з картографування залишків фортечних укріплень. За планом 1768 р. розміри фортеці становлять 430 м на 550 м на 530 м. За обмірами довжина фортеці становить 460 м, ширина коливається від 250 до 290 м. В південно-західному куті фортеці розташовувався внутрішній замок, в якому знаходився арсенал. Розміри замку 150 м на 150 м на 130 м. Укріплення посаду кілька разів перебудовувалися та збільшувалися.

В описі м.Суми початку ХVІІІ ст. є дані про те, що напередодні вторгнення шведських військ в Україну за наказом Петра І було проведено модернізацію та розширення фортець Слобожанщини. В документі сказано, що князем Меншиковим у Сумах було збудовано великий бастіон, але точного місця розташування його вказано не було [6, с.105].

У 2008 р. під час будівництва будинку за адресою м.Суми, пл.Незалежності, 3 було виявлено залишки бастіону. Фортифікаційна споруда була розташована за лінією фортечного валу на одній висоті з його підшовою. Бастіон мав розміри 20x10 м і був п'ятикутної форми. Його було збудовано з чорнозему та прошарків світло-жовтої глини з використанням дерев'яних колод, вбитих вертикально в ґрунт. Розташування колод дозволило встановити форму бастіону - п'ятикутник з гострою вершиною та рівною основою. Він відрізняється від решти бастіонів фортеці, які мали заокруглену або напівсферичну форму. Вивчення залишків фортець північного заходу Слобожанщини другої половини ХVІІ ст. свідчить про поширення в регіоні саме бастіонів заокругленої форми. Бастіони з чітко вираженими гострими кутами з'являються у ХVІІІ ст. і широко відомі в укріпленнях Української лінії [5, с.111-116]. Поєднання даних археології та архівних джерел дозволило локалізувати один з важливих фортифікаційних елементів міських укріплень Сум початку ХVІІІ ст.

Крім картографічних та археологічних досліджень для вивчення Сумської фортеці як пам'ятки військової історії було проаналізовано дані нумізматики. Найяскравішою

з нумізматичних пам'яток пізнього середньовіччя, виявлених на території міста Суми, є скарб монет середини XVI - першої половини XVII ст. Скарб був виявлений у середині минулого століття випадково при земляних роботах по вул.Горького, в урочищі Холодна Гора. Він складався з двох невеликих горщиків з білої глини, орнаментованих красними лініями. Перший горщик мав діаметр 19 см, висота збереженої частини 14 см. Другий зберігся фрагментарно - втрачений вінчик та денце. Монети знаходилися в горщиках, частина з них представляла масив, зцементований окисами низькопробного срібла. У першому з горщиків виявлено 115 монет, у другому - 262 монети. Серед монет переважають півторагрошовики, карбовані польським королем Сигізмундом III, вони складають 95-97% усього монетного скарбу. Серед монет також виявлені коронні чехи та трояки короля Сигізмунда III. До скарбу входили монети, карбовані на території Швеції та в її прибалтійських володіннях. Це - драйпелькери Густава II Вази, Георга Вільгельма Вази та Крістіни Вази. На жаль, на даний час переважна більшість монет не пройшла очистку і визначити датування переважної частини можна тільки орієнтовно, за датами правління королів, які чеканили монету. Найбільш численною групою монет у скарбі є коронні півторагрошовики Сигізмунда III карбовані у 1618-1624 рр. [15].

Ці монети були досить популярні на території Польщі і через низький вміст срібла доступні простим козакам. На відміну від західноєвропейських талерів, півторагрошовики були зручною монетою в дрібній торгівлі. Шведські драйпелькери (трюхгрошовики) можуть свідчити про сталі економічні зв'язки Польщі з країнами Балтійського регіону, серед яких у цей час домінувала Швеція [8, с.127].

Скарб срібних монет міг бути церковною казною або власністю заможного козака. Перед початком переселення на Слобожанщину козаки та посполиті намагалися продати землю та маєтності. Срібні монети польського та західноєвропейського карбування, присутні в скарбах Охтирки, Межирича, Сум, свідчать про те, що козаки привезли велику кількість срібних монет, які були в обігу на території Речі Посполитої. Невеликі розміри першої Сумської фортеці не могли вмістити всіх поселенців і з моменту її розбудови починається освоєння навколишніх територій. Одним з перших було заселено правий берег р.Сумка, що має назву Холодна Гора. На холодногірському посаді було зведено дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Укріплень посад не мав і в разі появи татарських загонів населення переходило до фортеці. Однак козаки зіштовхнулися з тим, що засновані ними фортеці лежали далеко від економічно розвинених районів Московського царства. До того ж півторагрошовики не мали такої популярності у росіян, які звикли користуватися високопробною московською копійкою. Як результат, значна частина польської монети не була введена в обіг. Одразу з вступом козаків до прикордонної сторожі московської держави на Слобожанщині в обігу з'являються московські копійки. Не виключено, що скарб був пов'язаний з подіями війни 1658-1659 рр., а саме з облогою міста татарами взимку 1659 р. [12, с.68].

Отже, використавши дані джерелознавчих, археологічних, картографічних, нумізматичних досліджень, можна з великою долею ймовірності реконструювати устрій та фортифікаційні елементи Сумської фортеці. Виявлено та локалізовано залишки фортеці, яка була збудована Г.Кондратьєвим. Дискусійним залишається питання часу заснування Сумської фортеці. Дослідження фортифікаційних елементів Сумської фортеці дає змогу прослідкувати динаміку розвитку фортеці.

Аналіз методів, які були використані при роботі, вказує на те, що найбільш ефективним є комплексний підхід, спрямований на реконструювання залишків оборонних споруд.

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук / Под ред. Д.Я.Самоковасова. - Том 3. Разрядный приказ. Московский стол. 1660-1664. - СПб, 1901. - 674 с.
2. Белінська Л.І., Черненко О.Є., Звагельський В.Б. Охоронні археологічні дослідження в м.Суми в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - К., 2004. - С.73-74.
3. Васильєв М. Сторінки з історії Сумського полку Слобідського козацького війська у II половині XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби. Вип. 13. - К., 2004. - С.227-229.
4. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. - К.: НДІТІАМ, 2003. - 600 с.
5. Вітрик І.С. Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя // Археологія. - 1999. - №2. - С.11-116.
6. Іванюк Я.Г. Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII-XVIII ст. // Український історичний журнал. - 1980. - №9. - 103-105.
7. Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). - Полтава, 2008. - 92 с.
8. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. - К.: "Наукова думка", 1971. - 175 с.
9. Коротя О.В. Сумська фортеця 1655 р. (варіант реконструкції) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. - Чернігів, 2005. - С.78-79.
10. Коротя О.В., Осадчий Є.М. Осадчий Сум Герасим Кондратьєв (монастирське та міське будівництво) // Батуринські читання. - Ніжин, 2007. - С.167-173.
11. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII археологического съезда. - М., 1907. - Т.І. - С.158-198. Передрук: Вид. 2-ге репринтне, доповнене. - Передмова Супруненко О.Б. - Полтава: Археологія, 1995, препринт вип.9.
12. Осадчий Є.М., Приймак В.В., Коротя О.В. Конопотська битва у світлі археологічних даних. - Полтава: ТОВ "Фірма "Техсервіс", 2009. - 114 с.
13. Приймак В.В., Осадчий Є.М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI-XVII ст. (історико-археологічні нариси). - Полтава, 2006. - 70 с.
14. Приймак В.М., Приймак В.В. Урбанізаційний процес в середній течії Псла у VIII-XVII ст. (місто Суми і його попередники) // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. - Частина II. - Суми, 2003. - С.28-38.
15. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков: Харьковское книжное издательство, 1964. - 460 с.
16. Сумський обласний краєзнавчий музей (далі - СОКМ). - Коллекционная опись №1 в 5 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI - первой половины XVII века. - КП-14355, НУМ 188; Коллекционная опись №1 в 2 тетрадях на клад польских монет второй половины XVI - первой половины XVII века. - КП-14356, НУМ 189; СОКМ. - КП-3367, А-5779; СОКМ. - КП-14355. НУМ-188. СУ-172/1 - 262; СОКМ. - КП-14356. НУМ-189. СУ-173/1 - 115.
17. Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). - К., 1998. - С.308-316.
18. Шатохин И.Т. Типология оборонительных сооружений юго-западного фаса Белгородской черты // Археология славянского юго-востока. - Воронеж, 1991. - С.109-116.

Осадчий Е.Н. Сумская крепость середины XVII-XVIII вв. (памятниковедческий аспект)

Статья посвящена проблемам комплексного изучения остатков Сумской крепости середины XVII-XVIII вв.

Osadchy Y.N. Sumy fortress in the middle of XVII-XVIII centuries (monument studying aspect)

The article is devoted to the problems of complex studying the remains of Sumy fortress in the middle of XVII-XVIII centuries.